

Ongelukkige identiteit

Alain Finkielkraut

Vertaald door Katrien Vandenberghe

INHOUD

- 7 Voorwoord
**Verandering is niet meer
wat het geweest is**
- 17 ***Laïcité* en *laïcité* zijn twee**
- 39 **m/f (FR)**
- 65 **Duizelingwekkende
desidentificatie**
- 89 **De les van Claude Lévi-Strauss**
- 105 **'Iets moois, kostbaars, broos
en vergankelijk...'**
- 129 **Oorlog om het respect**
- 161 **Bloedeloos bestuur en
onverbiddelijk proces**
- 163 Bibliografie

Voor Thomas

Verandering is niet meer wat het geweest is

Ik ben op 30 juni 1949 geboren in Parijs. Dat betekent dat ik mijn jeugd en een deel van mijn volwassen privé- en beroepsleven heb doorgebracht in een Frankrijk dat heel anders was dan het Frankrijk waarin we nu wonen. In dat Frankrijk van toen geloofde men in politiek. In dat Frankrijk van vroeger werd al de vraag gesteld naar de historische verantwoordelijkheid voor misdaden tegen de menselijkheid, maar de geschiedenis leek zich nog zinvol te ontwikkelen.

In mei '68 voltooide ik aan het *lycée* Henri IV de tweejarige opleiding die wordt afgesloten met het toelatingsexamen voor de elitaire *École normale supérieure*. Samen met een vriend had ik me teruggetrokken in het groen, in een dorpje in de Sologne, om me op dat *concours* voor te bereiden. Overdag studeerden we, 's nachts gierden de zenuwen door mijn keel, de wereld bestond niet meer, in mijn leven was alleen voor die deadline nog plaats. Ik werd dus volkomen verrast door 'de gebeurtenissen', zoals ze meteen werden genoemd: alles ging razendsnel en onaangekondigd. Hoewel ik me vast had voorgenomen me niet te laten afleiden, hield ik aanvankelijk voortdurend mijn oor tegen de transistor om niets te missen. Maar al gauw kreeg ik het moeilijk met die passiviteit. Ik wilde en kon niet achterblijven en nog langer werkeloos toekijken in een rustig, knus plattelandshotel.

Toen ik na de eerste botsingen tussen studenten en politie was teruggekeerd naar Parijs, ging ik volledig op in dat moment van genade, dat sabbatsverlof waarin het gewone leven stillag en mensen niet langer langs elkaar heen lie-

pen maar naar elkaar luisterden en verwoed discussieerden. Het mierennest was met ieders participatie en tot algemene verbazing een agora geworden. Niets was veilig voor kritiek, in een roes van opwinding wilden we alles heruitvinden, alles over een andere boeg gooien, alles op een nieuwe leest schoeien. En dat in de openlucht, buiten, in een stad die opeens van de verkeerstirannie was verlost: straten waren niet langer gewoon maar doorgangswegen, auto's ruimden het veld, het woord vulde de ruimte. Een woord dat weliswaar sterk gecodeerd was: ik, die nog nooit actie had gevoerd, ontdekte net als de meesten van mijn medestanders hoe verrassend makkelijk ik het revolutionaire taaleigen overnam en sprak. Ik zong 'Bella ciao' terwijl ik op de boulevard Saint-Michel liep te betogen, stelde affiches op, schreeuwde me schor op algemene vergaderingen en eiste, in de ban van de slogan 'Wees realistisch, vraag het onmogelijke!', samen met andere laatstejaars dat het toelatingsexamen werd uitgesteld tot september. Dat kregen we gedaan. Het begin van de zomer luidde een uitzwermbeweging in, we verdwenen in alle richtingen, brachten in rusteloze studie-ijver de vakantie door: geschiedenis werd weer leerstof, Latijn eiste zijn rechten weer op. Zelf dook ik in mijn fiches, ik blokte, deed examen, zakte en werd het volgende jaar toegelaten op de École normale supérieure de Saint-Cloud, nu in Lyon gevestigd. Maar de passie voor politiek liet me niet meer los.

In die linkse jaren werden de overgeleverde waarden ontmanteld, alle vormen van macht ter discussie gesteld en een radicale verandering van de wereld nagestreefd. Toen kwam de antitotalitaire bocht. De strijd van de dissidenten in 'het andere Europa' zoals dat toen heette opende onze ogen voor de goede kanten van het algemeen kiesrecht en de mensenrechten. Ineens drong het tot ons, protesteer-

ders, door dat die rechten niet de dekmantel waren voor een machtsysteem, zoals het orthodoxe marxisme leerde, maar dat ze in het gebied waar ze golden een onaantastbare grens stelden aan het recht van de staat. We beseften wat een geluk politieke vrijheid betekent, en hielden op met het scanderen van: '*Élections, piège à cons*' (Wie stemt er nog? Boerenbedrog!). De weerzin tegen het representatief stelsel die de klassiekers van de Franse Revolutie ons hadden ingeprent en die nog groter werd toen de gaullisten na mei '68 een onverwacht sterke verkiezingsoverwinning behaalden, verdween nu we merkten dat sommigen ons benijdden om die regeling voor het samenleven met velen.

In '68 noemden wij elkaar trots 'kameraden', maar intussen wisten we wel dat het niet niks was om *burgers* te zijn en geen *onderdanen*, zoals vroeger, of *verdachten*, zoals elders. Uit de lectuur van Solzjenitsyns *Goelagarchipel* werd ons bovendien duidelijk aan welke kolossale misdaad de ideologie debet was en die onthulling genas velen onder ons van hun intellectuele arrogantie. Een zeer juiste verwoording van onze toenmalige ontsteltenis en ontnuchtering vond ik recentelijk bij Goethe: 'Algemene begrippen en grote eigenwaan richten voortdurend vreselijk onheil aan.' Door de plaats en tijd waarin we waren geboren bleven wij voor dat vreselijke onheil gespaard, en ook voor alle grote rampen, terwijl onze houding bovendien niet vrij bleek van enige leugenachtigheid. Langzaamaan zagen we in dat onze dure woorden tot op zekere hoogte toneelspel waren, als we de revolutionair of verzetsstrijder uithingen zonder er alle consequenties van te hoeven dragen. Wat allerm minst betekende dat we er nu op de publieke Bühne de brui aan gaven. We bleven actief, betoogden, veroverden zelfs nieuwe vrijheden en toen we François Mitterrand op 10 mei 1981

aan de verkiezingszege hielpen, was dat alweer in de hoop 'het leven te veranderen'.

Maar die slogan bleef dode letter. Er is veel gebeurd in ons leven en in de wereld, de geschiedenis is niet stilgevallen of ingesluimerd, er zijn onverwachte, wonderbare dingen gebeurd zoals de Val van de Muur, of angstaanjagende dingen zoals de aanslag op de WTC-torens in Manhattan, we hielden de adem in, het regende aldoor innovaties, de techniek bracht uitvindingen en zal uitvindingen blijven brengen, zoals Péguy het al voorzag aan het begin van de vorige eeuw, 'grafie, fonie en scopie in veelvoud, de ene nog meer tele- dan de andere'. Een nieuw soort mens deed zijn intrede, wat het einde betekende van de spreekwoordelijk geworden tegenstelling tussen burgerman en kunstenaar: de *bobo*. De naam kwam duidelijk niet uit het niets, maar is een kruising van bourgeois en bohemien, van het burgerlijke streven naar levenscomfort en de neiging van de bohemien om impulsief verlangen boven plicht te stellen, intensiteit boven duur, opzichtige nonchalance boven een stijve kleding en houding. De bobo wil van twee walletjes eten: ten volle volwassen zijn en zijn adolescentie eindeloos rekken. Dit hybride product van onze generatie getuigt van de vrijer geworden zeden en van een andere tijdsbeleving dan die van onze vaders. Het is geen onbeduidend verschijnsel. Het zou niet juist zijn er licht overheen te gaan. Toch hebben wij, in de betekenis die ons voor ogen stond, in de betekenis waarvan we droomden, de wereld níét veranderd, het leven níét veranderd. Alles is *business as usual*. En zelfs, zo kunnen we stellen, *business more than ever*. De niet-vermarkte levenssfeer blijft maar krimpen: haast alles is commercialiseerbaar. Áls er een enkele keer nog een verbod geldt, wordt dat door het individu omzeild,

met alle dank aan de mondialisering: baarmoederverhuur, een praktijk die tot voor kort onmogelijk was, ontwikkelt zich via het internet onder de bedrieglijk belangeloze naam 'draagmoederschap' (*gestation pour autrui*, zwangerschap voor anderen). En reclame, destijds het belangrijkste doelwit van de protestbeweging (weet iemand dat nog?), geldt tegenwoordig als de vanzelfsprekendheid zelve. Reclame is tot een heuse cultuur verheven, voert almachtig en onbetwistbaar de plak, deelt de lakens uit aan radio en tv, neemt het pc-scherm in, belegert stedelijke invalswegen, staat breed uitgesmeerd op catamaranzeilen, op sportpakjes, -truitjes en -petten en op de schriften van alle leerlingen. De hang naar dingen gaat inmiddels dus ook nog eens hand in hand met een hang naar merken, we produceren en consumeren er eindeloos op los en zelfs politici lijken, ongeacht hun kleur, geen ander schrikbeeld te hebben dan recessie, geen ander denkperspectief dan groei.

Die logica noemden wij 'het systeem', om onze vijandigheid duidelijk te afficheren. Een systeem waarvan we betwijfelden of we het omver konden gooien, maar waaraan we in geen geval ons bestaan wilden onderwerpen. We mochten dan wel geen Bastille innemen, op zijn minst hadden we toch besloten te deserteren, door alternatief te zijn, door anders te gaan leven. Tegenwoordig spelen we het spel mee, we zijn belanghebbende partij. Moeten we daaruit opmaken dat we medeverantwoordelijk zijn geworden en dat we – een ander slagwoord uit de protesttijd – ons hebben laten *inkapselen*? Hebben we door in het beroepsleven te stappen de normale weg van het welbegrepen eigenbelang dan wel de diep trieste weg van de normalisering gevolgd? Zijn de woedende jongeren van toen tam dan wel verstandig geworden? Hebben we de volwassenheid bereikt of het op een akkoordje gegooit? Kortom, wat

zijn we kwijt: onze engelachtige illusies of onze fraaie compromisloosheid?

Men zal terecht tegenwerpen dat ik nogal hard van stapel loop als ik het zo stellig over 'wij' heb. In alle generaties zijn er uitzonderingen op de regel dat met de leeftijd de bezadigdheid komt. Zo'n uitzondering is Stéphane Hessel, auteur van *Indignez-vous!*, dat in een paar maanden tijd uitgroeide tot het beige boekje van de nieuwe eeuw. Nu hij naar eigen zeggen 'de allerlaatste etappe' heeft bereikt, richt de auteur zich tot de jeugd en hij zegt: 'kijk om je heen, dan vind je genoeg thema's die je verontwaardiging rechtvaardigen [...]. Je zult concrete situaties tegenkomen die je ertoe zullen brengen om als burger krachtig actie te voeren. Zoek en je zult vinden!' Met andere woorden, het is helemaal niet nodig om te wikken en te wegen en lang na te denken: de mensheid heeft niet te maken met problemen, alleen met schandalen. Dat is pas wat heet de fakkel doorgeven. Maar tussen deze verontwaardiging en de radicaliteit van vroeger is er een grondig verschil: het gaat er niet langer om een grote verandering te bewerkstelligen. Het schandaal bij uitstek, aldus Stéphane Hessel in zijn politieke testament, is de ontmanteling van de verzorgingsstaat. Hij roept dus niet op tot een breuk met de oude wereld, hij wil dat de wereld weer wordt wat ze was vóór het losbarsten van het neoliberalisme. Zoals François Furet schrijft op het einde van *Le Passé d'une illusion*: 'Het is bijna onmogelijk geworden nog ideeën te hebben over een andere samenleving; niemand komt in de wereld van vandaag de dag zelfs maar met een begin van een nieuw concept hierover aanzetten.'

Bij wijze van nieuw concept beroept Stéphane Hessel zich op het programma van de Conseil national de la Résistance (Nationale Raad van het Verzet), hij spoort ons aan

om er allen samen 'voor te zorgen dat onze maatschappij een maatschappij *blijft* waar we trots op kunnen zijn', en wanneer links, geridderd door de ontembare negentiger, deelneemt aan de verkiezingen en de overwinning behaalt, doet het dat met de belofte de burgers te verzoenen, de overheidsfinanciën te herstellen, weer aan te knopen bij groei en ons sociale model te beschermen of grondig te herzien, onder het parool '*changement maintenant*' (verandering nu).

Tweede verschil, tweede belangrijke nieuwigheid van onze tijd: de keuze om de wereld dan maar niet te veranderen heeft noch een bestendiging van de status-quo noch een terugkeer naar vroeger tot gevolg. Juist nu we realistisch worden in de klassieke zin van het woord en verontwaardigd of bezadigd het onmogelijke laten voor wat het is, gebeurt eensklaps wat niemand ooit had zien aankomen of zelfs maar voor mogelijk had gehouden, en wordt alles overhoopgehaald. Op het moment dat we, om nog maar eens François Furet aan te halen, 'gedoemd zijn te leven in de wereld waarin we leven', ontglipt die wereld ons. In 1968 zeiden we: 'Rennen, kameraad, de Oude Wereld ligt achter je!' Buiten adem hebben we onze pas vertraagd, we zijn gestopt – en herkenden de Oude Wereld niet meer. Juist in het begrip verandering dacht de mens de sleutel te vinden voor het schrijven van zijn eigen geschiedenis, en kijkt, dat voorrecht blijkt hem juist door toedoen van de verandering te zijn ontnomen.

Ik sla het rapport open dat de Haut Conseil à l'intégration (HCI, Hoge Raad voor Integratie) op 28 januari 2011 aan de eerste minister overhandigde over 'de uitdagingen van integratie op school'. In hoofdstuk drie lees ik: 'Aldus wordt de religieuze druk ook voelbaar in de les en wanneer bepaalde lesinhouden worden betwist of gemeden. Aldus mijden jonge meisjes die niet met jongens willen mengen

de turn- en zwemles. Zulke lesdispensaties, waarvoor soms valse medische attesten worden voorgelegd, zijn een probleem voor het samen-leven van jongens en meisjes.' Iets verder, in hetzelfde hoofdstuk: 'Er is ons gemeld dat de bezoekcijfers in de kantines in sommige wijken waar de stad een actief beleid voert laag zijn, ondanks de mogelijkheid tot volledige tegemoetkoming in de maaltijden ten behoeve van kansarme gezinnen. De HCI bezocht verschillende gemeentelijke *collèges* waar de meeste leerlingen om hoofdzakelijk religieuze redenen niet naar de schoolkantine gaan, ook al worden er alternatieve maaltijden aangeboden. Het samen-leven wordt ondermijnd, er vormen zich groepen binnen de kantines.' Geconfronteerd met de toenemende conflicten binnen klassen formuleert de HCI een plechtige aansporing: 'De republikeinse school moet zich meer dan ooit in staat tonen om haar oorspronkelijke opdracht op te nemen: een smeltkroes zijn voor een samen-leven dat meer is dan louter co-existeren en verschillen tolereren.'

In 1972 haalde ik mijn lesbevoegdheid in de moderne letteren. Na een stage in verschillende Parijse *lycées* gaf ik les in een technisch *lycée* in Beauvais, en beslommeringen als die hierboven stonden mijlenver van me af. Zoals de meeste leerkrachten van mijn generatie deed ik mijn best om twee vereisten met elkaar te verzoenen: enerzijds vond ik het belangrijk de kennis die ik begon op te bouwen over te dragen aan mijn niet tussen de boeken geboren leerlingen, om op mijn minuscule schaal 'de schitterende eed aan de vierde stand' na te komen, zoals Mandelstam dat in een onvergetelijk vers noemt; anderzijds wilde ik van mijn lerarenpodium afdalen, ik wilde het pedagogische gezag waarmee ik was bekleed en dat in mijn ogen een knech-

tende macht was, of 'symbolisch geweld', om de onverbiddelijke formulering van Pierre Bourdieu te gebruiken, demystificeren en zelfs helemaal afzweren. Ik wilde lesgeven, geen meester zijn. Ga er maar aan staan! Eén ding is zeker, in al mijn geestdrift en ondanks mijn scrupules zag ik de school níét als een smeltkroes van samen-leven. Niemand nam toen zulke uitdrukkingen in de mond. In die tijd, toen optochten toch welig tierden, haalde geen enkele stadsbestuurder, geen enkele organisator van cultuurevenementen het in zijn hoofd grote 'technoparades' op touw te zetten om 'de diversiteit en de sociale mix' of 'een mooier samen-leven' te vieren. Er werd natuurlijk wel getwist, of, zoals men graag zei om de politiek naar een episch niveau te tillen, 'gestreden'. Maar de conflictmaatschappij waarin we ons bewogen, was zonder dat het duidelijk werd beseft nog een homogene natie. Juist door het gebrek aan cohesie belandde de sociale samenhang op de agenda. Juist de verbrokkeling en onderlinge communautaire verbittering maakten het antonieme woord samenleven zo succesvol. Als het onderwijs in steeds meer scholen geen kennisoverdracht meer is maar 'je klas in de hand houden' (zoals dat zeer officieel luidt), dringt het samen-leven in het taalgebruik door. Het frequente gebruik van het woord wijst op de ontredde van een samenleving die de realiteit achter het woord ziet verdwijnen.

Toen ik in 1974 op het technisch *lycée* van Beauvais les gaf, werden twee tegenstrijdige beslissingen genomen: de grenzen werden gesloten en buitenlandse werknemers kregen het recht hun gezin te laten overkomen. Intussen heeft Europa de nodige middelen niet meer om de migratiestromen te beheersen, en onder de gelijktijdige invloed van gezinshereniging, gestage stijging van de aantallen asielzoekers en ononderbroken aankomst van nieuwe lichtingen illegalen werd Europa 'tegen wil en dank een immi-

gratiecontinent' (Catherine Withol de Wenden). In die context is Frankrijk veranderd, is het leven veranderd en is verandering zelf veranderd. Verandering was iets wat je wilde en voltrekt zich nu zonder dat iemand het heeft gepland. Het was iets wat je ondernam en wordt nu ondergaan. Het was iets wat je wenste en is nu een soort noodlot. Verandering is niet meer wat we doen of waar we naar haken, verandering is wat ons overkomt. En wat ons nu overkomt, en volop treft, als gevolg van de veranderende samenstelling van bevolkingsgroepen op mondiale schaal, is de integratiecrisis. Want de economie vult niet in haar eentje de plaats op die door de politiek vacant is gelaten, onze situatie kan niet worden geschematiseerd als een geleidelijk proces waarbij de burger plaats ruimt voor de werknemer-consument, alles is niet *business as usual*: er is een discrepantie in de *gewoonten en gebruiken*. Experts die cijfermatig de concrete werkelijkheid denken te vatten en – zwaaiend met het rekenmachientje – beweren dat de immigrantenstromen erg gelegen komen ter compensatie van de geboortedaling op het Oude Continent, kunnen niet om het ervaringsfeit heen dat individuen niet onderling verwisselbaar zijn. Hoezeer mensen ook allemaal in dezelfde mate de logica van het eigenbelang volgen, toch komen ze niet uit dezelfde mal, ze verschillen in de wijze waarop ze de wereld bewonen en begrijpen. Geen van die verschillen is onveranderlijk. Geen ervan is onoverkomelijk. Ze zijn ook niet allemaal antagonistisch. Maar wanneer levenswijzen met elkaar botsen, onder het dunne universeel aandoende vernisje dat amusementsindustrie, grote sportcompetities, jeans en frisdrank over de aarde uitspreiden, dan breekt de crisis uit. Het eerste symptoom van die crisis in Frankrijk is de ruzie over de *laïcité*, de levensbeschouwelijke neutraliteit.

Laïcité en *laïcité* zijn twee

Alles begint in oktober 1989 in een *collège* in Creil, een voorstad van Parijs. Drie moslimleerlingen worden uit de school gezet omdat ze tegen de beslissing van het bestuur in hun hoofddoek niet willen afdoen tijdens de les. 'Het *collège* is Frans, Creils en *laïque*, levensbeschouwelijk neutraal. We gaan ons niet laten besmetten door de religieuze problematiek', verklaart directeur Ernest Chénier. Onmiddellijk barst de polemiek los. De aartsbisschop van Parijs is hogelijk verontwaardigd: 'We moeten de Arabische meisjes het leven niet zuur maken. Stop de vijandelijkheden!' De woordvoester van de Franse protestanten maakt zich zorgen: 'Ons ingeslapen Franse land schiet wakker om weer een godsdienstoorlog te gaan voeren. Die oude historie zou bij protestanten een belletje moeten doen rinkelen.' De Franse opperrabbijn noemt het een inbreuk op de vrije godsdienstuitoefening als een leerlinge haar geloofsovertuigingen moet opgeven om naar een openbare school te gaan. Maar niet alleen de kerken protesteren. Ook antiracistische verenigingen zijn woedend over de verwijdering. Le Mouvement contre le Racisme et pour l'Amitié entre les Peuples (Beweging tegen racisme en voor vriendschap tussen de volkeren) vindt dat 'andere gemeenschappen hun geloofsovertuiging tonen zonder daarvoor te worden bestraft'. SOS Racisme stelt dat 'leerlingen in geen geval mogen worden bestraft om hun geloof'. De directeur van het Collège Gabriel Havez, zoals de school heet, wordt ervan beschuldigd niet een *vastbesloten* maar een *gesloten* beleid te voeren, en het kille geweld van een uitsluiting te verpakken in onaantastbare republikeinse principes. Gevoelig voor deze argumentatie en bovenal bezorgd dat de

zaak als een olievlek uitdijt, pleit Lionel Jospin, minister van Nationaal Onderwijs, voor een compromis: 'Aanvankelijk moeten schooldirecteurs een dialoog aangaan met de betrokken ouders en kinderen, om hen ertoe over te halen deze geloofsuitingen achterwege te laten en hun uit te leggen wat de principes zijn van de *laïcité*. [...] Als sommige gezinnen na deze discussies nog steeds niet bereid zijn religieuze tekens volledig achterwege te laten, moet het kind – van wie de leerplicht vooropstaat – in de openbare school terecht kunnen, dat wil zeggen zowel in de klaslokalen als op de speelplaats. De Franse school is er om onderwijs te verstrekken, om voor integratie te zorgen, niet om mensen te verstoten.'

Op dit milde standpunt werd verschillend gereageerd. Zelf behoor ik tot degenen die het afkeuren, hoezeer het ook het hart laat spreken en op het eerste gezicht even rechtvaardig als wijs lijkt. In een manifest met medeondertekenaars Élisabeth Badinter, Régis Debray, Élisabeth de Fontenay en Catherine Kintzler hebben wij de minister van Nationaal Onderwijs rechtstreeks en krachtig geïnterpelleerd: 'Mijnheer de Minister, u zegt dat uitsluiten uitgesloten is. Uw beminnelijkheid roert ons, maar wij antwoorden [...] dat verbieden is toegestaan. [...] Onderhandelen en tegelijk aankondigen dat er wordt toegegeven, zoals u doet, daar is een naam voor: capituleren. [...] Om zelfstandig te kunnen denken moeten leerlingen de kans krijgen om de gemeenschap waaruit ze voortkomen te vergeten en aan iets anders te denken dan aan wat ze zijn. [...] Het recht om anders te zijn, waar u zo aan hecht, is alleen een vrijheid als het gekoppeld is aan het recht om anders te zijn dan je anders-zijn. Zo niet is het een valstrik, of zelfs een juk.'

Om zich wat speelruimte te geven en de gemoederen te bedaren vraagt Lionel Jospin het advies van de Wijzen van de Staatsraad. Die weigeren religieuze tekens te zien als strijdig met de *laïcité*, maar trekken toch grenzen en laten het aan de schooldirecteurs over te oordelen of er sprake is van overdrijving, bekeringsijver, propaganda of verstoring van het goede verloop van de onderwijsactiviteiten. Op 12 december publiceert de minister een circulaire in overeenstemming met dit juridische advies, maar aangezien dat advies niet duidelijk is, komen er steeds meer betwistingen. Ouders van meisjes die een hoofddoekverbod kregen, maken de zaak aanhangig bij de rechtbank en een van die gevallen gaat door tot de Raad van State. Die doet uitspraak en annuleert de uitsluiting die het *collège* op grond van het interne reglement (waarin het dragen van enig onderscheidend religieus teken was verboden) tegen de meisjes had uitgesproken. De regeringscommissaris, David Kessler, rechtvaardigt de beslissing als volgt: 'De neutraliteit van de school is de neutraliteit van het onderwijs, de school mag geen enkele ideologie uitdragen die het geweten van leerlingen kan kwetsen.' David Kessler moderniseert de woorden van Jules Ferry, die in zijn prachtige brief aan de onderwijzers schreef: 'Vraag u af of er bij uw weten één fatsoenlijk man is die aanstoot zou kunnen nemen aan wat u gaat zeggen. Vraag u af of een huisvader, ik zeg wel één enkele huisvader, in alle ernst zou kunnen weigeren in te stemmen met wat hij u zou horen zeggen als hij in uw klas zou zitten en naar u zou luisteren. Zo ja, zeg het dan niet; in het tegengestelde geval, spreek onverschrokken, want wat u het kind zult meedelen is niet uw eigen wijsheid, maar de wijsheid van het mensdom.'

Maar, voegt Kessler eraan toe, neutraliteit is niet iets wat je zomaar aan leerlingen opdringt. Zij komen naar

school met hun eigen godsdienst, en dat is hun goed recht, zolang ze maar alle lessen bijwonen en zich niet schuldig maken aan bekeringsijver. Leerlingen zijn geen ambtenaren die een openbare dienst verstrekken, maar zij maken gebruik van een openbare dienst, en er is geen enkele reden om hun te vragen geen uiting te geven aan hun geloof. De regeringscommissaris komt dus tot de volgende conclusie: 'Als het om een vrijheid gaat, kan die vrijheid worden beperkt omdat ze botst met andere vrijheden, maar geen enkele inperking mag algemeen en absoluut zijn.' En aangezien een algemeen en absoluut verbod uit den boze is, 'moet in elke situatie worden bekeken of het teken op zich demonstratief, proselitisch of uitdagend is'.

Na zo'n beslissing neemt het aantal betwistingen toe, er worden tegengestelde adviezen uitgesproken, steeds meer betwiste gevallen komen voor de administratieve rechter. Vandaar dat minister van Nationaal Onderwijs François Bayrou in 1994 alle schoolhoofden een omzendbrief stuurt waarin te lezen staat: 'Deze Franse opvatting van de natie en de republiek eerbiedigt van nature alle overtuigingen, met name religieuze en politieke overtuigingen en cultuurtradities. Maar ze is onverenigbaar met het uiteenval- len van de natie in afzonderlijke gemeenschappen die onverschillig tegenover elkaar staan, alleen rekening houden met hun eigen regels en hun eigen wetten en eenvoudig- weg naast elkaar leven. De natie is meer dan een geheel van burgers met individuele rechten. Ze is een gemeenschap- pelijke lotsbestemming.' De minister stelt dus voor om in schoolreglementen het volgende artikel op te nemen: 'De leerlingen mogen op school onopvallende tekens dragen die blijken geven van hun persoonlijke gehechtheid aan be- paalde overtuigingen, met name op godsdienstig gebied. Maar ostentatieve tekens die op zichzelf een element van